

EGY REGÉNY ALAKVÁLTOZATAI

Balázs Béla *Lehetetlen emberek* című regényét¹ a szakirodalom általában a szerző politikai-világnézeti „megvilágosodásának” első pregnáns irodalmi megnyilvánulásaként, alapvetően rokonszenves, ám elhibázott műként tartja számon. Egykorú és késői kritika – függetlenül attól, hogy magát ezt a fordulatot ítéli el vagy csak regénybeli ábrázolását – egyetért abban, hogy e fordulat jele, a regény lezárása – midőn a lelkük után induló főhősök a munkásmozgalomban találják meg céljukat és boldogságuk forrását – meglehetősen szervesen. Egykori barátja és fegyvertársa, Lukács György konkrétan dührohagot kapott tőle, de még a *Lehetetlen embereket* amúgy nagy regénynek tartó Szabolcsi Miklós is minimum felemásnak, sikerületlennek tartja a regény befejezését. Primer módon, a hagyományos realizmus kritériumait hangoztatva, vagy árnyaltabb felfogásban, egy lélektani-filozófiai hitelesség jegyében; kisebb vagy nagyobb szerepet tulajdonítva a személyiség szerepének a történelemben; sokallva vagy kevesellve a végső megoldást; kulcsregényként, művészregényként, nemzedéki regényként vagy fejlődésregényként kategorizálva; a munkaerő árának, a földreformnak és a sztrájk törvénynek a művészetbe emeléséért vagy szenvedélyes nyelvezetéért, pszichológiájáért és atmoszférateremtő képességéért dicsérve – a könyv kortárs kritikussai és a magyarországi utókor képviselői egyként úgy gondolják, hogy a regény alapvetően ar-

¹ Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1965.

ról szól, hogyan lel rá a néptől elszakadt, individualista értelmiségi a néphez vezető útra.²

Csakhogy ez a szöveg a vége volt egy útnak, amely sok kanyart tartalmazott. A Simmel-tanítvány esztéta, az egykori tháliás, vasárnapi körös, *Lógody utcás* költő, *A vándor énekel*, *A kékszakkallú herceg vára*, a *Halálesztétika* Balázs Bélája az első világháború éveiben kezdett írni egy regényt, amely egy bizonyos *Ketten világgá mennék* című, naplójában többször „vándor-novella”-ként emlegetett szövegből nőtt ki, részleteit folyamatosan felolvasta barátainak, néhány fejezete megjelent a *Nyugatban*³, majd pár évvel később a teljes szöveg a kolozsvári *Napkelet* folyóiratban folytatásokban, végül ugyanennek a cégnek a kiadásában önálló kötetként is napvilágot látott.⁴ Ez volt az *Isten tenyerén*, amely a kortársak részéről elragadtató fogadtatásban részesült.⁵ A legkevesebb, amit írtak róla, hogy a legjobb magyar regény.⁶ De mire ez a kötet megjelent, már valójában csak az első fele volt egy bővebb történetnek, amely azonban már nem jutott sajtóhoz. A teljes regénynek egy ehhez képest már erősen átdolgozott változata nyolc évvel később, 1929 végén jelent meg *Unmöglichliche Menschen* címen németül,⁷ és újabb 35 évvel később magyarul, mint *Lehetetlen emberek*.

1921 és 1929 között sok minden történt Balázs Béla életében. Nem előzmények nélkül, addigi gondolkodásának szerves továbbfejlődéseképpen, és a gondolkodása meg a világban létrejött új dolgok szerencsés találkozásának következtében feltalálta a filmelméletet. Emigrációja első színhelyéről, Bécsből, áttelepült Németországba,

² Vö. a *Kortárs* (1930/8–9.), a *Századunk* (1930/4.), a *Nyugat* (1930/11.) és a *Korunk* (1930/XI.) cikkeit, valamint a *Társadalmi Szemlében* (1965. augusztus–szeptember) Bessenyei György, a *Híd*ban (1965. november) Bori Imre, a *Kritikában* (1966. február) Salyámosi Miklós, a *Kortársban* (1966. december) Fehér Ferenc kritikáját. Lásd még Szabolcsi Miklós bevezetőjét a regényhez, valamint kései tanulmányát (Balázs Béla berlini éve. In: A kultúráközösség dilemmái. Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére. Szeged, 1999.).

³ Az indulás; A jeruzsálemi harang 1919/11.; Egy orvosi vélemény; Az indus herceg 1919/12–13.

⁴ Lapkiadó Rt., Kolozsvár–Cluj, 1921.

⁵ Lásd Balázs tudósításait a barátainak felolvasott fejezetek lelkes fogadtatásáról. Balázs Béla: *Napló*. Magvető, Budapest, 1982., a II. kötet szövegében folyamatosan, valamint Németh Andor (Bécsi Magyar Újság, 1922. febr. 1.), Becski Irén (*Napkelet*, 1922. ápr. 15.), Zilahy László (Bécsi Magyar Újság, 1922/299.) és Fényes Samu (*Diogenes*, 1923. nov. 24.) írásait.

⁶ Zilahy L. i. h.

⁷ Rütten & Loening Verlag, Frankfurt am Main, 1930.

sokat és sikerrel írt, elméletet, szépirodalmat egyaránt, dolgozott a filmgyártásban, kapcsolatba került munkás színjátszókkal és hivatasos színházakkal. Közben a világtörténelem is alakult, az ismert módon, Balázs pedig Németországban végül belépett a kommunista pártba. Mindez nyomot hagyott szépirodalmi munkásságán is: úgy tűnik, eldöntötte, hogy nemcsak civil, hanem alkotói útját is szorosan a kommunista mozgalomhoz, és az azt kísérő ideológiához köti, műveiben *közvetlenül*, primer módon kifejezésre juttatva eszméiket.

Ennek tükröződnie kellett a nagy nehezen végre megjelenéshez jutott regényben is. Az *Isten tenyerén* első változata, vagyis a regény első felének eredeti kiadása, amely Magyarországon talán ha 2-3 példányban hozzáférhető, részben más, mint a *Lehetetlen emberek* első fele. A második félből, az 1922-ben még megjelenésre szánt anyagból néhány fejezetet folyóiratban még el tudott helyezni Balázs,⁸ nagyobb része azonban már nem jelent meg, az utókor számára teljes egésze ismeretlen. Az eredeti kézirat egyetlen példánya Balázs halála óta a hagyatékban várja, hogy valaki felfedezze.⁹ Az első kötet, a kézirat második rész, és a végül megjelent teljes regény szövegei a fenti út állomásainak jelzőkarói. Balázs nem spórolt a munkával, ennek a döntésnek a következményei, ennek az átalakulásnak a lépései a regény minden porcikáját áthatják, a cselekmény összes elemén, a szereplők számán, elnevezésén, viselkedésén, motivációján és szavain, a regény hangulati kifutásán pontról pontra kimutathatók. Mint ahogy az is, ahol a politikai döntéstől vezetett írói szándék mégis alulmaradt a személyiség egészét meghatározó világnézettel és tehetséggel szemben.

Az *Isten tenyerén* fő cselekményét mind a két változatban az adja, hogy a két főszereplőnek, a zongoraművész/zenetanár Jánosnak és a pszichiáterfeleség-családanya Klárának, miután előző este találkoztak és ráébredtek, hogy összetartoznak, ki kell derítenie, „hogyan mutatkozik meg” a szerelem.¹⁰ Rendes Balázs

Béla-i vándorokként útnak indulnak, és útjuk során saját és mások életének alakjaival, problémáival, kérdéseivel, döntéseivel szembesülnek. Valamennyi szereplő a társadalmi szerepformák kavalkádjában forog, közöttük a valódi énjüknek, lelküknek legalkalmasabbat keresik, akárcsak Balázs számtalan más hőse ebből a korszakból. János számára ifjúkori szerelme, Pittoni (az eredeti változatban Wertheim) Andrea érzelmei hegedülésében bontakoznak ki, kapcsolatuk a zene közegében működik, szavakkal nem megfogalmazható, tettekbe nem fordítható. A költő Sternberg Béla Andrea nővérenek, az énekesnő Ilonának felszín alatti, lappangó, meg nem nyilvánuló, ám igazi, valós énjét szereti, melyet eltakar a ledér művésznő harsány közönségessége. Az énekesnő férjének kastélyában lezajlott jelmezbál különleges terep lélek és formák kavalkádjának ábrázolására, ahol úgy látszik, a konvenció, a szokás, a külső kényszer, azaz: a forma hatalma győzedelmeskedik. S ha a forma eltakarja a lényeket, nem világos, hol nyilvánul meg a hűség. Ennek megtalálása a nagy próba, melyet Balásznál utoljára *A három hűséges királyleány* Anangaragája állt meg, itt pedig, a különféle mellékszereplők lényegében ugyanilyen konfliktusai után Klára, aki – mivel nem állt mellé megingás nélkül – elengedi maga mellől Jánost, míg az magára nem talál. Kláráról hangzik el az első részben, hogy nála mindennek konzekvenciái vannak. Valójában minden szereplőt ezekkel a konzekvenciákkal szembesít Balázs. Az *Isten tenyerén* az etikai következetesség regénye. Teljes lendületével tanúsítja azt a kérlelhetetlenséget, amelyet Lukács Balázs eminens jellemzőjeként és a kortárs írótól való megkülönböztető jegyeként írt le a Balázs-művekről született elemzéseit összegyűjtő Kner-kötet, a *Balázs Béla és akiknek nem kell* bevezető tanulmányában. „... Balázs Béla költészete [...] legmélyebb gyökerében a meggyőződések kérlelhetetlenségét, a választutakon való választás szükségességét és örömét, a »vagy-vagy« életformájának örök triumfusát hirdeti, polémiátlanul, de annál tisztábban, a megalkuvás, az »így is lehetne, de úgy is« világnézete felett.”¹¹

8 A folytatás első három fejezetét, valamint a zárófejezet egy részét tudta publikálni: a *Bécsi Magyar Újságban* (1923/117. szám), a *Geniusban* (1924. augusztus) és az *Új Geniusban* (1925. január).

9 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár MS 5009. A továbbiakban: Kézirat.

10 *Lehetetlen emberek*, 49–50. o.

11 Lukács György: *Kiknek nem kell és miért a Balázs Béla költészete*. In uő: *Ifjúkori művek*. Magvető, Budapest, 1977, 696. o.

Ennek a következetességnek, ennek a minden következmény felvállalásának a jegyében íródott az *Isten tenyerén* eredeti második része is. János fölkeresi ifjúkora helyszíneit, s egyben ifjúkori önmagát, mégpedig duplán: saját emlékeit nemcsak egykori helyszíneivel, hanem azzal is szembesíti, hogy egykori barátai *továbbélnek* az ő történetét, s szembesítik őt valóságos és csak tendenciájukban lehetséges sorslehetőségeivel. Sok bonyolult kaland következik, amelyekbe saját első világháborús élményeit és valós figurákat dolgozott bele Balázs,¹² van bennük dorbézolás, öngyilkosság, lelki furdalás, tűzvész, verekedés, sebesülés, sok jövés-menés a valóságos és képzeltek helyszíneinek között, és sok jóakarattal meg erős szándékkal János saját útjára térítésének érdekében; aki azonban a leghűségesebben ebben a gyötrelmes folyamatban, az Klára, aki mindvégig távol marad. „Neki ezt egyedül kell végigküzdenie. Hiszek Istenben, hogy végigküzdi (Klára hangja elcsuklott.) De nekem nem szabad... nekem nem szabad, nekem nem szabad ezt eltussolnom, Ágota. Ennek ki kell tisztulnia benne. Mert különben sose lesz igazság.”¹³ Hiába siettetni őt ebben az egykor elérhetetlen Andrea is: „Ideges képzelődés minden baja. Ha komolyan muzsikálna, minden rendben volna. Önnek erre kell őt rávennie. Andrea hangjában szilaj szenvedély remegett. – János komponista. Csodálatos tehetség. Neki komponálnia kell, nem kalandos utakra világá menni. Önnek erre kell őt fognia. Keresse meg és ültesse le a zongorához. Ott az ő helye. [...] Hát mért nem megy hozzá Palicsra? – fakadt ki végül. – Mert ez csak narkózis volna, nem gyógyulás. Nem szabad elaltatni ezt a fájást. Neki erre a kérdésre felelni kell. Egyedül. [...] – És mit fog csinálni, ha megöli magát? – Nem tudom. Talán utána megyek.”¹⁴ Ez az idézet az *Isten tenyerén II*-ből való, egy nagyon hasonló dialógus a *Lehetetlen emberek*ben is van, de az már egész másról szól. Az eredeti változatban *arról az erőről és kintartásról* van szó, amelylyel Klára lelki akaratával Jánost magát, minden

külső, formális parancstól függetlenül a sorsa által predesztinált helyre kényszeríti.

Az 1921 és '29 között lezajlott átdolgozás az első részen is eredményezett változásokat, Balázs erős kézzel hajtott végre húzásokat, teljes, kerek cselekményelemektől, sőt a fővonalban szerepet játszó szereplőktől is megvált, ami jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményezett a két változat között. De a leglényegesebb változtatás a második részt érte, amit a nagyközönség már csak átírt formájában ismerhet (eltekintve azoktól a kortársaktól, akik az eredeti, 1921–22-ben kézről kézre adott kéziratot olvasták, nem kisebb elragadtatással, mint az első részt).¹⁵ Lukács szerint az átdolgozás felszínes volt: „a végére a csaknem változatlanul megmaradt könyvnek egy vörös rongyot illesztettél” – írta egykori barátjának.¹⁶ Valóban: az eredeti cselekmény keretét kapott: a két főhős 1917-ben, letartóztatásukkor felidézi az odáig vezető utat, de ez csak a legfeltűnőbb mozzanat. Az új változat cselekményét Balázs fokozatosan a munkásmozgalom irányába kanyarítja, ezzel párhuzamosan a leírásba apránként bevezeti azokat a külső jellemzőket, amiket szerinte baloldali emberek, szociáldemokraták, esetleg egyenesen kommunisták magukon viselnek, s amelyekkel a szocialista realista irodalomban és képzőművészetben azután oly gyakran találkozunk. „Zárt ablakú arc volt ez – jellemzi egyik szereplőjét. – Mint egy idegen emberfaj arca. Ez talán meg sem hallaná, ha szólna hozzá.”¹⁷ A kockaarcúval még az új cselekmény fontos helyein találkozunk. A *Lehetetlen emberek*ben később előforduló munkásemberek is mind kevés beszédűek, megfontoltak, „érces komolyságú”-ak, „megközelíthetetlen egységes arckifejezés” hordozói, esetleg „szikrázó” tekintetűek, járásuk, mozdulataik egyaránt jellegzetesek. A mozgalomba való bekapcsolódáshoz a szerző gondosan motivációt is szállít a trónörökös-gyilkosság formájában. Az *Isten tenyerén* időtlen cselekményét a *Lehetetlen emberek* nagy precízen 1914 nyarára helyezi.

12 Az élményről és hatásáról részletesen beszámol naplójában (II. k. 58–61. o.) A kettő kapcsolatát dolgozta fel Földes Györgyi: Valós regény – fiktív napló. Balázs Béla: *Lehetetlen emberek*; Napló című tanulmánya (Alföld, 2008/6).

13 Kézirat, 195. o.

14 Kézirat, 198–199. o.

15 Zilahi L. i. h., Komlós Aladár: A kivándorolt Balázs Béla. Korunk, 1926. december. Vö. továbbá Balázs Béla: Napló II. k. 518. o.

16 Lukács György levele Balázs Bélának, Moszkva, 1940. január. MTAK KT MS 5018/182. Balázs Béláné fordítása.

17 *Lehetetlen emberek*, 342. o.

János a szabadkai vonaton értesül a trónörökös megöléséről és a mozgósításról, a direkt történeti szál bevezetése aztán lehetővé teszi a politikai háttér szélesítését. A fegyveres feszültség indokolja a munkásmozgalmi elem bevezetését: aratósztrájk készülődik, a sztrájktrőrök bevetését kell a lázadóknak megakadályozniuk, ebben vállalhat azzal szerepet János, hogy egy csomagot titokban bejuttat Szabadkára. Ő ezt testi épsége kockáztatásával vállalja, meg is sebesül, azt nem tudjuk, konkrétan hogyan folytatódik a történet, de mire János Klárához ér, sárosan, szakadtan, kimerülten, már az ő mosolya is „olyan magabiztos, olyan erős, olyan egészséges volt, hogy úgy látszott, ez tartja és viszi őt”.¹⁸ Az említett Andrea-dialógus itt úgy alakul, hogy az aszszony a háborús katonai szolgálat alól akarja kimentetni Klárával Jánost. Nem életfeladatról van szó tehát, hanem – durván fogalmazva – a bőre mentéséről. Ami persze egy nagy művész esetében általános érdek lehet, de semmiképpen sem az a dolog tétje, ami az első változatban. A személyiség problémája deklaráltan a társadalom problémájává válik, ami nem volna baj, ha ugyanolyan szervesen, hitelen és széleslátókörűen ábrázolódna, mint az előbbi, nem hirtelen pottyannának bele a szereplők, és képesek lennének motiváltan cselekedni.

A második rész fontos szereplője mindkét változatban a Halál révése, bölcs öregember (a *Lehetetlen emberekben* inkább középkorú), aki menedéket nyújt a zaklatott Jánosnak. Mindkét változatban a regény csúcspontja az a dialógus, amelyet ő folytat egy eső utáni estén Jánossal, a szénaboglya tövébe heveredve. A *Lehetetlen emberekben* itt a Halál révése összekötő a lázadókhöz, aki az egyéni problémák kicsiségéről beszél Jánosnak, rávezeti a társadalmi tett választására, megadja a lökést a forradalmi út felé forduláshoz. Az *Isten tanyerén II*-ben ezzel szemben nyugtatólag az élet menetéről beszél Jánosnak, és arról, hogy azért nem bűnös ő abban az öngyilkosságban, ami miatt büntudata van, mert önmagát adta az illető életében, vele folytatott kapcsolatában. „Akármit gondolna, mégis a szíve természete

¹⁸ Uo., 467. o.

Zilahi Anna

COMING OUT

Egy ideig most nem mehetek fel a torony legmagasabb pontjába, ami, ha erősen fúj a szél, két-három métert kileng. Panelekből összerakott felhőkarcoló. Bocsáss meg, hogy itt, a szobádban öltözöm át, de már nem mehetek vissza. A liftnek csak befele nyílik ajtaja, az aknában pedig – kínos szurdok – nem tudnám nem meglátni a tehetetlenséget.

A magányos nagymama, aki legutóbb mégis elnyelte magát, kisüditőket címez meg egy piknikosárba. A bérház lakóinak hagyta utóul, de én szomjas voltam és megittam mind. Szerződés nem készült, lehet, megúszom, hogy feléltem mindnyájunk örökségét.

Egy darabig még bújkálok, nálad is épphogy meghúzom magam. Háttal fordulok, ahogy öltözöm. Mintha az, hogy a fal felé arccal állok, azt jelentené, te is ugyanazt látod: ferde hátam helyett a festék rücskeit. Álszégyenlősség, mondanád, pedig feszélyez, hogy nincs egy szekrényajtó, ami félig eltakarna. De most nem leszek telhetetlen.

Kösz, hogy rejtegetsz. Ha majd vége lesz a bűneim utókorának, és a kisüditők már régen végimentek a testemen, megköszönöm újra. Várok majd a liftre, zavartan nyomogatom a hívót. Nem hiszek holmi ködös igazságszolgáltatásban, de félek az örülettől. Fálnak vetem a hátam, reménykedve, hogy a torony még áll. Hirtelenjében kiülsz az arcomra.

szerint cselekednék, a maga igazi okai szerint. Mert a szélnek fújni kell, a napnak sütni kell.”¹⁹ János találkozása Klárával csaknem szótlánul zajlik, a kimerültségtől mindketten elalszanak egy kerti padon. Barátjuk úgy találja őket, mi-

¹⁹ Kézirat, 203–204., rövidítve közölve a Bécsi Magyar Újság 1923/117. számában.

kor visszamegy értük. „Czucker sokáig nézte őket, mert az arcuk nagyon csodálatos volt. Nem merte őket felköltetni. Visszaeresztette az ágat és szaladt, hogy elhívja Ágotát. Futott befelé a palicsi úton. A feszület előtt megbotlott és megállt. Megemelte a kalapját, aztán tovább szaladt.”²⁰ Ezzel a visszafogottan megható jelenettel zárul az *Isten tenyerén* eredeti második része. Az átírt változatban ezt a megérdemelten megbékélt hangulatot elfújta a szél, Klára minden további nélkül leleményes konspiratív mozgalmárrá válik, hőseink együtt vállalkoznak ama csomag célba juttatására, s 1917-ben már maguk is csodálkozva tekintenek vissza egykori „lehetetlen” mivoltukra.

Világnézeti kanyar egy regény *lerontásában*? Igen, bár annyira azért mégsem egyszerű a képzet. Balázs Béla nem tudott a bőréből kibújni. Lukácsnak volt valami igaza abban, hogy Balázs valójában nem változtatta meg a világnézetét. Jánost a tanító, a Halál révésze ébreszti rá a néppel szembeni kötelességére. Ami az *Isten tenyerén II*-ben az eső utáni filozofikus morfondírozás az élet haladásáról, a *Lehetetlen emberekben* szabályos mozgalmi agitáció, amelyen azonban Balázs százszor feldolgozott életfilozofikus eszméi szűrődnek át. A tanító, egykor maga is lelkétől megkínzott önemésztő értelmiségi, elmagyarázza Jánosnak, hogy lázadása nem más, mint futás „egy eloldódott, gyökértelessé vált lélek után, amely mindig csak ott keletkezik, ahol megszűnik a valóság”.²¹ Ama kifinomult szellemiségű nemzedék tragédiái anyagtalanná és tárgytalanná válnak a közösség felől nézve. A lüktető, egyre tovahömpölygő élet sodrásáról zárt, halott formákban leváló objektivációk víziója esztétikai elméletnek éppúgy alapjául szolgálhatott, mint etikai elképzeléseknek. Balázs még politikai nézeteinek változását, a munkásmozgalomhoz való kapcsolódását sem tudta másképp, mint a *szimmeli életfilozófia sémájába beépítve interpretálni* – bizony abba, amiből már a *Halálesztétika* is sarjadt. Hiszen Balázs valójában *világnézetet* nem váltott, hanem politikai-erkölcsi-érzelmi preferenciáit újította meg. Viszont a regény egészen már ez sem segít. Fehér Ferenc annak idején kimutatta, hogy a következetesség etikájának

rendelt műfaja a parabola, stílusa a szimbolikus realizmus. „...az *Isten tenyerén*, amelyet befejezni nem tudott, és amelyet csak később, szocialista korszakában dolgozott bele a *Lehetetlen emberek* című érdekes, de felemás regényébe [...], arra a megoldhatatlan, de hallatlanul érdekes kísérletre vállalkozott, hogy egyesítse az »élet« egészen hagyományos, szinte naturalisztikus stílusú ábrázolását a »lélek síkjának« szimbolikus bemutatásával. A cselekmény voltaképpen nem is más, mint annak bemutatása, hogyan lép át Szegedi és Klára, a két főhős, az »élet« dimenziójából a »lélek« dimenziójába.”²² Balázs maga is így fogalmazott, mikor Lorsy Ernő a *tartam* (Balázsnál: „*dűré*”) problémáját firtatta a kéziratban: „... az én regényem egy más *szférában* játszódik, abban a *szférában*, melyet én élek. Az én emlékvilágom ilyen.”²³ Mikor a fenti sorokat leírta, nem ismervén az eredeti kéziratot, Fehérnek nem volt módja ellenőrizni, hogy talán nem volt-e mégis megoldható az a kísérlet. Tény azonban, hogy Balázs, aki minden fiatalkori művében, legyen az költemény, színpadi mű, mese, esszé vagy akár naplójegyzet, a világ elidegenedettséget levetkőző lelkek kommunikációjának lehetőségét kutatta, regénye hőseit 1921 és '29 között a lelki szinterről lehozta a földre. Ám a direkt ideologikusság nem tesz jót az irodalomnak. Mikor a „Hol a színpad? Kint-e vagy bent?” kérdésre adott választ a regényen belül megfordította, megbontotta műve induló belső, esztétikai egységét.

Balázs fiatalkori szépírói színvonalát, talán az *Álmodó ifjúság* kivételével, a továbbiakban megközelíteni sem tudta. Hűségesen kitarzott a húszas évek második felében választott preferenciái mellett, művészete didaktikussá vált, személyisége mélyén rejtőző eredeti, elnyomni szándékozott indulatai, fiatalkorában bensővé tett értékei paradox módon leginkább elméleti munkásságát termékenyítették meg. A lelkek közötti ősi, vizuális kommunikáció felélesztésének lehetőségét a filmben pillantotta meg. Ennek a lelkiállapotnak utolsó következetes művészi ábrázolása életművében az *Isten tenyerén* első és második része volt.

20 Kézirat, 206. o. Idézi Zilahi, i. h.

21 *Lehetetlen emberek*, 445. o.

22 Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig. In: *A budapesti iskola I.* T-Twins Kiadó–Lukács Archivum, Budapest, 1994, 30–31. o.

23 Napló, II. 270. o. Kiemelés az eredeti szövegben.